

गणेश महिमा

—लीलाभक्त मुनंकर्मी

पौराणिक ग्रन्थ अनुसार गणेश उमामहेश्वरका पुत्र हुन् । देवताहरूमा गणेशलाई उच्च स्थान दिएकोले देवदेवताहरूको पूजामा गणेशको पूजा सबभन्दा लोकप्रिय भएको छ । प्रत्येक धर्मशास्त्र ग्रन्थमा गणेशलाई पहिलो स्थानमा राखेका छन् । किनभने महादेवका पुत्र गणेश र कुमारको आपसी वादविवादको झगडालाई लिएर निराकरण र शान्त पार्न सुमेरु पर्वत प्रदर्शन गरेर आउने आज्ञा पालन गर्ने कथाको आधारमा आधारित छ । चाहे हिन्दू ग्रन्थ होस्, चाहे बौद्ध ग्रन्थ होस्, चाहे वैष्णव ग्रन्थ होस्— देवताको पूजा चढाउँदा—सर्वप्रथम गणेशलाई चढाएर मात्र अरू देवताहरूलाई चढाएको पूजा फलदायी र सफल हुने गर्दछ । यदि गणेशलाई पहिले पूजा नगरी अरू देवताहरू कहाँ पूजा चढाएमा सिद्ध प्राप्त नहुने र फल प्राप्त मात्र नहुने होइन कि बिघ्न समेत हुनेगर्दछ । शक्तिपूजा ग्रहण गर्दा, दीक्षा मन्त्र ग्रहण गर्दा, शिक्षा ग्रहण गर्दा अथवा जुनसुकै कार्यको थालनी गर्दा सर्वप्रथम गणेशलाई पूजा नचढाएमा अरू देवतालाई चढाएको पूजाहरू त्यसै असफल भई व्यर्थ नै हुने गर्दछ र सिद्ध पनि हुँदैन, साथै फलदायी पनि हुँदैन । तसर्थ देवताहरूको पूजा अथवा सामाजिक कार्य शुभारम्भ वा प्रत्येक कार्यमा सर्वप्रथम गणेशलाई नै पहिलो पूजा चढाउनु पर्ने हुन्छ । यो कुरा प्रत्येक ग्रन्थमा संक्षेपमा उल्लेख गरिएको भए तापनि यसको मुख्य विवरण शिव-पार्वती सम्बाद भन्ने

ग्रन्थबाट उद्धृत गरिराखेकोलाई नै बढता मान्यता प्रदान गराइराखेको छ ।

गणेश पूजाको शुरुआत कहिलेदेखि भएको भन्ने अध्ययन सृष्टिकालमा उमाको गर्भबाट पहिलो छोरा गणेश र दोस्रो छोरा कुमारको जन्म भइसकेको थियो । उमा—महेश्वरले आफ्नो छोराहरूप्रति माया प्रेम बराबर रूपमा प्रदान गर्नका लागि गणेशलाई पहिले पूजा चढाउने र दोस्रो पुत्र कुमारलाई प्रत्येक व्यक्तिको अगाडि क्षेत्रपालको रूपमा पूजा चढाउनु पर्ने कुरा गणेश र कुमारको कथामा आधारित गराई उल्लेख गरिएको पाउँछौं । त्यसपछि गणेश र कुमार दुवै छोराहरूले आफ्ना माता उमाको सेवा पुऱ्याउन ढोका पाले भई बसेका थिए । एक दिन महेश्वर बाहिरबाट आएर उमाको कोठाभित्र प्रवेश गर्न लाग्दा महेश्वरलाई आफ्नो पिता भन्ने चिह्न नसक्दा उमा राज भइरहेको कोठाको ढोका भित्र प्रवेश गराउन रोके । यसबाट महेश्वरको रीसको सीमा रहेन । रीसको आवेशमा महेश्वरले आफ्नो त्रिशूलले गणेशको शिर छेडन गरिदिए । यस कार्यमा उमाले ठूलो शोक गर्दै आफ्नो छोरोलाई जीवित पारी बचाई दिने ठूलो अनुरोध गरिन् । महेश्वरले तुरन्तै आफ्नो दूत द्वारा बाटोमा भेटिएका जोसुकैको भएपनि टाउको काटी ल्याउनु भन्ने आज्ञा भए । दूतहरूले बाटोमा हात्ती

भेटायो । हात्तीलाई मारी तुरन्त शिर काटेर महेश्वर समक्ष राखी दियो । महेश्वरले आफ्नो छोरा गणेशको काटिएको शरीरमा त्यो हात्तीको टाउको जोडी जीवदान दिई बचाई दिए । त्यस दिनदेखि गणेशको टाउको हात्तीको टाउको हुन गएको हो भन्ने शिवपुराण तथा अन्य ग्रन्थहरूमा वर्णित छन् ।

गणेशको मूर्तिकला

गणेशको जीउ मानिसको, भूँडी ठूलो, कुनै दुई हात, कुनै चार हात, कुनै छ हात, कुनै आठ हात, कुनै दश हात, कुनै बाह्र हात र कुनैमा त सोह्र हातसम्म पनि छन् । (पादटिप्पणी— लैनसिंह वाङ्गदेले— प्राचीन नेपाली मूर्तिकलाको इतिहास) प्रत्येक हातमा बन्चरो, रुद्राक्ष, कमल, नागपास, लघु, मुला, कमण्डलु आदि साधन बनाई, शरीरमा जनई लगाई मुकुट पहिरी धोती लगाएर दायाँ पाउ सिंह, बायाँ पाउ मुसाको जीउ आसन गरी विराजमान भएर बसेका छन् त कुनैमा कमलासनमा छन् । गणेशको वाहन मुसा हो । आजभोलि प्रत्येक टोलटोलमा भएका गणेशका मूर्तिहरू विभिन्न शैलीमा, विभिन्न मुद्रामा कोरिएका मूर्तिहरूलाई पूजित भएका छन् । गणेशको मूर्तिकलाको अध्ययन गर्दा भारतको मथुरा म्यूजियम, इलाहबादको म्यूजियम, बनारसको सारनाथको म्यूजियम र नेपाल म्यूजियम आदि स्थानका उषाकाल (संसार शृष्टिकाल) का गणेशका मूर्तिहरू विभिन्न प्रकारका छन् । विभिन्न शैलीमा विभिन्न मुद्रामा शक्ति सहित नृत्यमुद्रामा नर्तकीको रूपमा अवस्थित भएका पाउँछौं । त्यस्तै पलाञ्चोकको गणेश, सांगाको गणेश, संखपुर (साँखु) को अमृतदेवको अभिलेख अङ्कित गणेश^१ (पादटिप्पणी— भक्तपुर शिलालेख सूची, पृष्ठ ५) तथा हाडीगाउँको गणेश आदि स्थानहरूको मूर्तिहरू हाम्रो सामु खडा छन् । भक्तपुर इटाछैंटोलस्थित गणेशको मूर्ति मल्लकालीन समयमा हात नभएको कलाकारले खुट्टाको सहयोगले निर्माण गरेको हो भन्ने बूढापाकाहरूको भनाइ छ । प्रत्येक अष्टमातृका स्थानमा भएका गणेशका मूर्ति र विष्णु, शिवकहाँ भएका मूर्तिहरूको मुद्राको आकृति एकै किसिम

भई मेल नखाएको पाउँछौं । आधुनिककालमा मूर्ति कलाको विकास समयमा पनि धन गणेश, विद्या गणेश, सिद्धि गणेश, विघ्नान्तक गणेश र कमल विनायक गणेश आदि आकृतिमा पनि एकै किसिमका छन् । यी मूर्तिहरू कुनै चतुर्भुजमा नृत्य मुद्रामा छन् त कुनै शान्त स्वभावमा कमलासनमा छन् र कुनै शक्ति सहित छन् भने हजारौं हजार वर्ष अगाडिदेखि मूर्तिहरू ढुंगाको डल्लोमा सिर्फ हात्तीको सूँडमात्र आकृति देखिन्छ त कुनै खुट्टा छोटो भई पुडको रूपमा अवस्थित छन् । कहीं कहीं त भूँडी मात्र आकृतिमा अवस्थित भएका छन् ।

गणेश पूजा नगराई अरू देवताहरूको पूजा गरिए सिद्ध प्राप्त नहुने, फल पनि प्राप्त हुनेछैन भन्ने विषयमा कुन बेला कहिले कसले चलाएको आदि अध्ययनको सिलसिलामा इतिहासमा कुनै पुस्तकमा यस प्रकारको कथाको रूपमा चित्रण गराइराखेको छ । एकदिन आदित्याचार्यले सारा देवतालाई आफू कहाँ निमन्त्रणा गरे, तर गणेशलाई निमन्त्रणा पठाएनन् । गणेशले यो कुरा थाहा पाएर उसलाई दुःख दिन थाले । आदित्याचार्यले लोकाेश्वर पद्मपाणीकहाँ शरणमा जाँदा लोकाेश्वरले यसको छानवीन गर्न क्षितिगर्भ बोधिसत्त्वलाई अह्वाई पठाए । बोधिसत्त्वले दुःख दिने गणेशलाई दमन गरियो । गणेश र बोधिसत्त्वबीच घनघोर युद्ध भयो । अन्त्यमा विघ्नान्तक गणेशको अगाडि टिक्न सकेन । यसमा बोधिसत्त्वले गणेशकहाँ शरण आएको देखेर दयालु विघ्नान्तक गणेशले उनको उपर अभयदान दिई सर्वप्रथम भैरो पूजा नगराई अरू देवताको पूजा गरेमा पूजाको फल प्राप्त नहुने कुरा बताए^२ । (पादटिप्पणी— नेपालको आलोचनात्मक इतिहास, पृष्ठ १९) त्यस दिनदेखि जुनसुकै कार्य गर्न पर्दा अथवा देवतालाई पूजा चढाउन पर्दा सर्वप्रथम गणेश पूजा गर्नु पर्ने भयो । साथै कुनै पत्र लेख्दा अथवा कसैलाई निमन्त्रणा गर्नु पर्दा गणेशलाई सम्बोधन गरी शिरमा 'श्रीगणेशायनमः' भनी लेख्न गर्ने चलन चलेको हो । तसर्थ जनमानसमा कुनै पूजा, कुनै सामाजिक कार्य थालनी गर्दा, शिक्षा हासिल गर्न सरस्वती आह्वान गर्दा वा दीक्षा मन्त्र ग्रहण गर्दा आदि कार्यमा सर्वप्रथम गणेशलाई नै भावभक्ति दर्शाएर पूजा गरिए मात्र आफ्नो

कार्य सिद्ध हुन्छ, राम्रो फल प्राप्त हुन्छ भनी विश्वास गर्ने गर्दथे ।

तान्त्रिक आधारमा गणेश नै रक्षक

संवत् २७० तिर आनन्ददेवले आफ्नो राज्यकालमा भक्तपुर शहर निर्माण गर्दा तान्त्रिक पद्धतिको सहयोगले भक्तपुर शहर त्रिकोणभित्र यन्त्राकारको आधारमा निर्माण गरेको कुरा प्राप्त हस्तलिखित ग्रन्थको चित्रबाट अवगत हुन्छ । यो देश अष्टाकार आकृतिमा देवीदेवताहरूको अष्टमातृका गणले विराजमान गराई धार्मिक स्थलको रूपमा पूर्वमा ब्रह्मायणी, आगन्य कोणमा माहेश्वरी, दक्षिणमा कौमारी र वैष्णवी, नैऋत्यकोणमा महालक्ष्मी र बीचमा त्रिकोणभित्र त्रिपुरसुन्दरी आदि अष्टमातृका देवीहरू विराजमान गराई रक्षाको निमित्त त्रिकोणमा मुलाखु गणेश, चलाखु गणेश र बालाखु गणेशको नाममा सम्बोधन गर्न लगाई भक्तपुर शहर निर्माण गर्न लगाएका थिए ।^१ (पादटिप्पणी- मल्लकालीन नेपाल, पृष्ठ २) । त्यस्तै मल्लकालमा ठूलाठूला शक्तिशाली देवता स्थापना गरी मन्दिरहरू निर्माण गरेको वेलामा मन्दिरको चारै कोणमा चार गणेश स्थापना गराइराखेका भक्तपुरका राजा भूपतीन्द्र मल्लले टीमहीटोलमा पाँच तल्ले मन्दिर र काठमाडौंको मस्-टोलमा राजा लक्ष्मीनरसिंह मल्लले सत्तलमा चारै कोणमा चार गणेश स्थापना गरेको प्रमाणस्वरूप अद्यावधि खडा छन् । यी चार कोणमा स्थापना गरिएका गणेशको नाम हुन्- सूर्यविनायक, जलविनायक, अशोकविनायक र चन्द्रविनायक (रक्तविनायक) गणेश हुन् । नेपाल उपत्यकाभित्र यी चार गणेशको महिमा र स्थान निम्न ठाउँमा अवस्थित भै नेपाल उपत्यकाको बडो महत्त्व हुन गएको छ । यस स्थानमा हरवखत घुइँचो लागि-रहुन्छ । यहाँ वेलावेलामा पात्तोमा मङ्गलवार चौठी पर्ने दिनमा मेला लाग्ने हुन्छ । यी चार गणेशको नाम र स्थान निम्न प्रकारका छन् र निम्न प्रकारका किंवदन्ती-हरू छन् ।

सूर्यविनायक गणेश

यो स्थान काठमाडौंबाट करीव १४ कि. मी. को दूरीमा पूर्वतर्फ भक्तपुरको दक्षिणतिर हनुमन्ते खोलाको

पारि जङ्गलमा अवस्थित छ । यो जङ्गल त्रेतायुगमा लङ्कामा राम रावण युद्धमा लक्ष्मण मूर्च्छा परेको वेलामा हनुमान्ले मृतसञ्जीवनी औषधिको लागि पहाड उठाएर लगेको वेलामा एक टुक्रा जमीन (जङ्गल) खसेको थियो । त्यो जमीन जङ्गलको रूपमा प्रकाण्ड वन नामले प्रख्यात भई अवस्थित भएको भन्ने पुराणहरूमा उल्लेख छ । स्कण्ड पुराण र वंशावलीमा त्यो प्रकाण्ड वनमा गुणनिधि ब्राह्मण र निजका धर्मपत्नी ब्राह्मणनी नामक एकजोडी ऋषि आश्रम गरी बसेका थिए । केही वर्षमा नै लीलावतीको गर्भबाट लक्षणयुक्त बालकको जन्म भयो । दुवै जोडपोइले त्यस बालकलाई बोकी वागमती नदीको आर्यघाटमा स्नान ध्यान गरी दिनदिनै पशुपतिनाथको मूर्ति दर्शन गरी आफ्नो आश्रममा फर्केर आई भोजन गर्ने गर्दथे । बालक ५ वर्ष भएपछि आफ्नो दैनिक कार्यक्रम अनुसार वागमती नदीको स्नान ध्यान (नित्यकर्म) सिध्याई पशुपतिनाथको दर्शनपछि फर्केर आफ्नो आश्रम प्रकाण्ड वनमा पुग्दा आफ्नो छोरालाई भूइँमा बिसाउँदा अचानक उक्त बालक एकदम मूर्च्छा परी प्राण त्याग गयो । यो समाचार पाउनासाथ त्यहाँ आश्रम बाँधी बसेका ऋषिमुनि भेला भई आफूआफूले सकेको सेवा पुन्याई वन औषधि सेवन गर्न लगाउँदा पनि बालक बाँचेन । त्यहाँ वनमा प्राप्त मृतसञ्जीवनी जडीबुटी प्रयोग गरी उपचार गर्दा पनि बालक बाँचिएन । अन्त्यमा प्रकाण्ड वनका आवासीय यावत ऋषिमुनिहरूले यो पशुपति नाथको दोपले तिम्रो छोरालाई यस्तो भएको हो, मृतक छोराको लाश लिएर बोकेर गई पशुपति नाथको अगाडि राखी भक्तिपूर्वक विलौना गर्न जानू भनी गुणनिधि ब्राह्मण र निजकी पत्नी लीलावतीलाई सल्लाह दिए । यावत ऋषिमुनिहरूको एकै सल्लाह बमोजिम आफ्नो मृतक छोराको लाश बोकेर लगी पशुपतिनाथको अगाडि राखी दुवै जोडपोइले ठूलो भक्तिले विलौना गरी शङ्कर शिवजीको आराधना गरे । उनीहरूको विलौना भक्तिदेखि पशुपतिनाथ खुशी भएर प्रकट भई वरदान माग्नु आज्ञा भए । तब गुणनिधि ब्राह्मण र निजकी धर्मपत्नीले एकै स्वरमा प्यारो छोरा जियाई पहिले जस्तै खेल्न सक्ने गराई आनन्दमा प्रभूको शरणमा सेवा गर्न पाउँ भनी बिन्ती गरे । पशुपतिनाथ शिवजीले यो तिमीहरूको

दोष होइन । मेरो छोरा गणेश -संगै साथमा बस्न पाउनको लागि तिमीहरूको वनमा मेरो तपस्या गर्दछ । मलाई बोलाउनको लागि नै तिमीहरूको छोरोलाई यस्तो भएको हो । भोलि सबेरै जहाँ सूर्यको किरण प्रवेश हुन्छ त्यो स्थान खोजेर तिमीहरूको मृतक छोरा अगाडि राखेर मेरो पुत्र गणेशको भक्तिपूर्वक आराधना गरी सेवा गर्नु तब तिमीहरूको भक्ति देखेर छोरा गणेश त्यहाँ प्रकट भई मृतक छोरोलाई जियाई बचाइदिनेछ । त्यसवेला त्यहाँ म पनि हेर्न आउनेछु भनी आज्ञा भई शिवजी पशुपतिनाथ अन्तर्धान भए ।

त्यसपछि गुणनिधि ब्राह्मण र निजकी धर्मपत्नी लीलावतीले आफ्नो मृतक बालकको लाश बोकेर आफ्नो आश्रममा फर्केर बिहान सबेरै जहाँ पहिले सूर्य भगवान्को किरण प्रवेश भएको ठाउँ खोजेर आफ्नो बालक मृतक छोराको लाश राखेर दुवै जोइपोइले ठूलो भक्तिले गणेशको आराधना गरे । उनीहरूको भक्तिदेखि सन्तोष र खुशी भएर गणेश प्रकट भई वर मान्ने आज्ञा भए । दुवै जोइपोइले एकै स्वरमा मृतक छोरोलाई जियाई आनन्दमा बस्न पाउँ भनी वर मागे । त्यसवेला पशुपतिनाथ शिवजी पनि त्यहाँ प्रकट भई गणेशलाई दर्शन दिई आफ्नो छोरा गणेशलाई संगै सधैं साथमा नै बस्न पाउने गराई हरेक स्थानका मन्दिरमा गणेशलाई संगै पूजा गर्नु-पर्ने गराई गुणनिधि ब्राह्मणका मृतक छोरोलाई जीवदान प्रदान गरी अन्तर्धान भए । यो कुरा प्रकाण्ड वनमा आवासीय यावत ऋषिमुनि कहाँ समाचार फैलेदा जम्मा भई धन्य धन्य गुणनिधि भनी जयजयकार गर्दै खुशी मनाए । त्यसै स्थानमा गणेश सिद्ध भए । सूर्य भगवान्को परेको स्थानमा गणेश प्रकट भएकोले त्यस गणेशको नाम सूर्यविनायक गणेश नाम राखेको हो ।^{१५} (पाद-टिप्पणी- हजार वर्ष अगाडिदेखिको ऐतिहासिक कथा संग्रह, पृष्ठ २-३) त्यस खुशीयालीको उत्सवमा प्रकाण्ड वनमा आश्रम बाँधी बसेका ऋषिहरूका नाइके मङ्गला ऋषिले प्रकाण्ड वनका आवासीय यावत ऋषिमुनिहरू साथ लिई त्यहाँदेखि उत्तरतिर बहेका हनुमन्ते खोलामा स्नान ध्यान गरी त्यस खोलालाई मङ्गल तीर्थ भनी नामकरण गराई त्यहाँदेखि पर (हालको नासमना टोल)

भएका महादेवलाई पूजा अर्पण चढाई त्यस महादेवको नाम मङ्गलेश्वर महादेव नामकरण गराई आ-आफ्नो आश्रममा फर्केर गई आनन्दसाथ बसे । ऋषिमुनिका सिद्ध प्राप्त भएका नाइके मङ्गला ऋषिको नामबाट हनुमन्ते खोलालाई मङ्गल तीर्थ र त्यहाँका गणेशलाई मङ्गला गणेश र महादेवलाई मङ्गलेश्वर महादेव नामकरण हुन गएको हो, तर मङ्गलेश्वर महादेवको नाम स्वस्थानी कथामा उल्लेख भएकोले यो बूढापाकाहरूको बनाइलाई अनुसन्धानको कार्य वाँकी नै छ । सूर्यविनायक गणेश प्रकट भएको दिन मङ्गलवार चौठीको दिन परेकोले पावो कर्ताहरूले पनि महत्त्वको दिन मानेका छन् । त्यस दिन पर्ने मुहूर्तमा आजभोलि मेला लाग्दछ गणेशको ।

हिजोआज त्यहाँ प्राचीनकालका अभिलेखहरू प्राप्त भएका छैनन् । अध्ययनको सिलसिलामा त्यहाँ भक्तजनहरूले थुप्रै कीर्तिहरू राखेर गणेशको सेवा गरेका अभिलेखहरू प्राप्त छन् । त्यस मन्दिरको थामको पित्तले पातामा कोरिएका अभिलेख मिति संवत् १९०३ आषाढ वदि ३ रोज अंकित छ । मन्दिरको उत्तरतर्फ पाटी मुनिको घण्टाको अभिलेखमा काजी वारनरसिंह कुँवर राणा र निजका श्रीमती गणेश कुमारी देवीले चढाएको मिति वि. संवत् १९१० साल चैत्र शुदि ३ रोज अङ्कित छ । त्यस्तै मन्दिरको दक्षिणतर्फ दुर्गेधाराणिर ठूलो ढुंगाको खाममा अड्याइराखेको ठूलो घण्टाको अभिलेखमा श्री ५ महाराजा राजेन्द्र वीर विक्रम शाह देवका पुत्र युवराज सुरेन्द्र वीर विक्रम शाहदेवले वि. संवत् १९९० साल पौष शुदि सप्तमी शुक्रवारको दिनमा चढाएको घण्टा भनी उल्लेख छ । मन्दिरको अगाडि बीचमा सुन मोलम्बा गणेश मूर्ति भएको सुन मोलम्बा झलर वाल इलान (छट) को मिति संवत् १९९१ साल मार्ग वदि ९ रोज ६ का दिन भाडगाउँ टेखाचो टोल बस्ने त्रैलोक्यश्वरलाल प्रधानाङ्गले चढाएको भनी अभिलेख कोर्न लगाई प्रतिष्ठा गराई उत्सव मनाएको थियो । त्यस उत्सवको उपलक्ष्यमा भाडगाउँका बडाहाकिम त्रिगेडियर जनरल ध्रुव शम्शेर ज. ब. राणालाई निमन्त्रणा दिई भक्तपुरका प्रतिष्ठित व्यक्ति तथा साहू महाजनहरूलाई भोज खुवाउने व्यवस्थाको आयोजना गर्न लगाई ठूलो उत्सव गराएका

थिए ।

आजभोलि त्यस रमणीय स्थानमा दुलाहादुलही हुने नव दम्पतीहरूको विवाहको स्वयम्बर गर्न आउने जानेहरू थुप्रै हुन्छन् । शनिवार र मङ्गलवारको दिनमा गणेशको पूजा गर्न र दर्शन गर्न जाने भक्तजनहरूको ठूलो घुइँचो लागेर मेला लाग्ने हुन्छ । अर्को कुरा बोलन नजान्ने बालक-बालिकाहरूलाई यहाँ पूजाआजा गरी गणेशको समीपमा राखी बाबु-आमा लुकिदिएमा बालकको रुवाईको चिन्चाहटबाट बोली फुटेर बोल्न सक्ने शक्ति प्रदान हुन्छ भन्ने ठूलो विश्वासले त्यहाँ भीड भइराखेका हुन्छन् । त्यस्तै अर्को कहावट पनि सुन्न पाइन्छ कि बाल-बालिकाहरू ४-५ वर्षको उमेरसम्म पनि हिंडुल गर्न नजानेमा सूर्य विनायक गणेशकहाँ विधिविधानले पूजा गराई बाल-बालिका देवताको अगाडि छाडी दिएमा बाल-बालिका हिंड्न सक्ने शक्ति प्रदान गराई दिनेछ भनी विश्वास गर्ने गर्दछन् । तसर्थ के हिन्दू, के बौद्ध सबैले सूर्यविनायक गणेशलाई मानी आइरहेकोले वर्तमान समयमा त्यस स्थानको ठूलो महत्त्व हुन गएको छ ।

जलविनायक गणेश

जलविनायक गणेश चार विनायकमध्ये एक गणेश हुन् । यो काठमाडौँ शहरदेखि लगभग ८ कि.मी. दुरीमा चौभारस्थित डाँडामा अवस्थित छ । यो गणेशको उत्पत्ति विषय धेरै किंवदन्तीहरू भए तापनि वंशावलीमा नस प्रकार उल्लेख गराइराखेको छ । सत्ययुगको अवधिमा महादेवलाई ब्रह्म हत्याको पाप लागेकोले सो पाप मोचन गराउन आफ्नो छोरा गणेशलाई आफ्नो काँधमा बोकेर तीर्थयात्रा गर्न हिँडे । धेरै बाटो हिँडेकोले धेरै थकीइले गर्दा नेपाल उपत्यकाको (हाल) चौभार डाँडामा पुग्दा महादेवले विश्राम गर्न काँधमा बोकेका आफ्नो छोरो गणेशलाई भूइँमा विसाउना साथ जमीन भासेर गई काप हुन गयो र भासेर गएको जमीनको कापमा नै गणेश सिद्ध भई जलविनायक चौभार गणेश नामले त्यहीं नै सिद्ध भए ।^{१०} (पादटिप्पणी- स्कण्डपुराण, भाषा वंशावली र नेपाल महात्म्य, अध्याय ६ को पृष्ठ ५३-६४) आफ्नो छोरो गणेश त्यहीं नै सिद्ध भएकोले महादेव पनि त्यहीं नजीकको खोलामा स्नान ध्यान गरी

ठूलो तीर्थ कहलाई गणेशसंगै भैरवको रूपधारण गरी आफ्नो छोरा संगै त्यहीं कापमा भैरव मूर्ति प्रकट भई सिद्ध प्राप्त भए । सो समाचारले स्वर्गका इन्द्रादि देवताहरू त्यस स्थानको महत्त्व ठूलो गरी सिद्ध प्राप्त गणेश र भैरव रूप महादेवलाई दर्शन गर्न आए । त्यसवेला त्यहाँ भएका धेरै किंवदन्तीहरूमा सुन फलाउने देवता पनि महादेव र गणेश दर्शन पाउन बास गरेका कथाहरू आउँछ । महादेव र गणेश सिद्ध प्राप्त भएको दर्शन गर्न स्वर्गादि देवता आई पूजित भएकोले त्यस स्थानको महत्त्वबारे पुराणहरूमा उल्लेख गराइराखेको छ । पुराणमा सिद्ध प्राप्त गणेश र महादेवको दर्शन प्राप्त गर्ने भक्तजनहरूले इच्छा प्राप्त फल पाउने छ भन्ने बयान पनि पाउँछौं । तसर्थ अद्यावधि शनिवार र मङ्गलवार त्यहाँ भक्तजनहरू पूर्व मेचीदेखि पश्चिम महाकालीबाट आई ताँती लागी रहन्छन् ।

चौभार डाँडामा महादेव र गणेशको घटना घटेको हजारौँ हजार वर्षको फन्को मारी सकेपछि मल्लकालमा चौभार डाँडाको कापमा विराजमान भएका गणेश र भैरव रूप भएका महादेव मूर्ति दर्शन पाउन अष्टचारो परी स्पष्टसंग नदेखेकोले ने. सं. ७८७ वंशाख शुक्ल पक्षमा राजा निर्वास मल्लले त्यस स्थानलाई फराकिलो पारी बनाएर मन्दिर ठूलो पारी देवताको प्राण प्रतिष्ठा कर्म गराई गजूर समेत चढाई नित्यपूजा अटूट गराउन गुठी व्यवस्था गरी सोको संरक्षण पनि गर्न लगाएका थिए । पछि ने. सं. ८७१ तिर राजा राज्य प्रकाश मल्लले गणेशको महिमा ठूलो भएकोले मन्दिर जीर्ण अवस्थामा पुगेकोले मन्दिरलाई ठूलो गराई चारैतर्फ जीर्णोद्धार गरी गजूर समेत चढाई त्यो स्थान अत्यन्त रमणीय पारिदिए । भक्तजनहरूले त्यस स्थानमा भजन गर्न चौघेरा सत्तल बनाउन लगाई जीर्ण भएका ठाउँमा मर्मत गरेका अभिलेखहरू आज पनि धेरै छन् । जलविनायक गणेश सिद्ध प्राप्त भई उत्पत्ति भएको गणेश भएकोले साथै इच्छारूपी फल प्राप्त गर्ने इच्छाले आजभोलि त्यहाँ घुइँचो लागिरहन्छ । मङ्गलवार र शनिवारको दिनमा त त्यहाँ मेला लाग्ने हुन्छ । स्थानीय जनताले जलविनायक गणेशलाई चौभार गणेश नामले पूजाआजा गर्दछन् ।

अशोकविनायक गणेश

यो स्थान काठमाडौंको मस्टोलमा अवस्थित छ । उपत्यकाको चार गणेशमा अशोकविनायक एक सिद्ध प्राप्त उत्पत्ति गणेश हो । अशोकविनायक गणेशबारे एकदुई बाहेक धेरै ग्रन्थहरूमा उल्लेख गरिएको छैन । खोजी र अनुसन्धानको कार्य बाँकी छ । अशोकविनायक गणेश मस्टोलमा अवस्थित भएकोले स्थानीय बासिन्दाहरू मरु गणेश भनेर पुकारिन्छन् । प्राचीनकालमा हालको काठमाडौं जङ्गल भएको वेलामा एउटा अशोक नाम गरेका रुख उम्रको थियो ।^१ (पादटिप्पणी— देवमाला वंशावली, पृष्ठ ६६) त्यहीँ रुखमुनि शिवजीको जेठ पुत्र गणेश रुखको छहारीमा शीतल र आनन्द मनाउन प्रकट भएको थियो । पछि त्यस ठाउँमा नै उत्पत्ति भएर सिद्ध प्राप्त भई त्यहीँ नै स्थिर भएर विराजमान भएकोले त्यही रुखको नामबाट नै अशोकविनायक नामकरण हुन गएको हो भन्ने भनाइ छ । रुखमुनि छहारीमा शीतल पाउन विराजमान भएकोले गणेशको मन्दिर निर्माणमा गजूर र छाना राख्न नहुने भन्ने मानिसको भनाइ थियो । मल्लकालीन अवस्थामा नेपालको राजधानी विभाजन भएपछि अशोकविनायकको महत्त्वलाई अवगत गराई मल्लराजाहरूले गणेशको समीपमा नै राजदरवार निर्माण गर्न लगाई त्यहाँबाट नै समीपका गणेशको सेवा गर्दै राज्य सञ्चालन गरिएको कुरा ऐतिहासिक तथ्यले देखाएको छ । मल्लराजाहरूले राजकीय पूजा तथा सरकारबाट कुनै कार्य शुभारम्भ गर्नु पर्दा अशोकविनायक गणेशलाई नै पूजा गरेर दर्शन गर्ने गर्दथे ।

वि. सं. १८२६ मा श्री ५ बडामहाराजाधिराज पृथ्वीनारायण शाहले नेपाल उपत्यकाको काठमाडौं विजय प्राप्त गरिसकेपछि गोरखाको राजधानी छोडी त्यहाँकै दरवारबाट राज्य संचालन गरी समीपका गणेशलाई नै पूजा र सेवा चढाई राजकीय पूजाहरू सबै अशोकविनायक गणेशबाट नै शुरु गराई बक्सेको थियो । अन्त्यमा श्री ५ बडामहाराजाधिराज पृथ्वीनारायण शाहले त्यहीँ समीपमा नै तल्ले राजदरवार निर्माण

गर्न लगाई बक्सी बसन्तपुर दरवार नामले सम्पूर्ण राज्यको राजधानी स्थापना गरी बक्सियो । श्री ५ बडामहाराजाधिराज पृथ्वीनारायण शाहको शेषपछि श्री ५ राजेन्द्र वीर विक्रम शाहले अशोकविनायकको महत्त्व ठूलो महसूस गरिबक्सी अशोकविनायकको मन्दिर निर्माण गर्न लगाई छाना राखेर मुनका गजूर समेत चढाएका थिए । पछि गणेशको मन्दिरमा छाना र गजूर हालन नहुने कुरा चर्चा भएपछि सो गजूर झिकी गजूर नभएको मन्दिर गर्न लगाई बक्सेको थियो भन्ने कथावट छ । त्यसैले आजभोलि अशोकविनायकको मन्दिरमा गजूर नभएको र मन्दिरमा खुल्ला प्वाल मात्र भएको हो भन्ने गर्दछन् । मङ्गलवार त्यहाँ भक्तजनहरूको ठूलो भीड भइरहन्छ । ग्रहिले पनि राजदरवारको पूजाआजा राजदरवारको कार्यमा अशोकविनायक गणेशलाई नै सभक्तिसाथ मान्दै आइरहेको छ । मन्दिरको गजूर झिकिदिएकाले नेवारी भाषामा 'गजूमरु'को नामबाट यस ठाउँका आसपासको ठाउँलाई नै मस्टोल नाम हुन गएको हो भनी कोही कोही भन्ने गर्दछन् ।

चन्द्रविनायक गणेश

यो काठमाडौंको चावहिल टोलमा अवस्थित छ । चन्द्रविनायक उपत्यकाको सिद्ध प्राप्त चार गणेशमा यो एक गणेश हो । वंशावली तथा पुराणहरूमा चन्द्रविनायक गणेश नाम उल्लेख गराई राखे तापनि स्थानीय जनताले चन्द्रविनायक गणेशलाई रक्तविनायक गणेश पनि भन्ने गर्दछन् । चन्द्रविनायक गणेश उत्पत्ति विषय पौराणिक कथाको आधारमा एउटा किंवदन्तीलाई प्रस्तुत गरी कल्पवृक्षको रुखबाट सम्पर्क राखेर चन्द्रविनायकको वयान छ । प्राचीनकालमा अथवा सत्ययुगमा हालको स्थानमा एउटा कल्पवृक्ष नामक रुख उत्पत्ति भयो जुन रुखले इच्छा गरेका फल फल्ने गर्दथ्यो । एकदिन त्यो कल्पवृक्ष (रुख) मुनि महादेवका पुत्र गणेश आराम लिन बस्न आए । त्यहाँको आनन्दीय अवस्था भएको देखेर गणेश स्थिर भई त्यहीँ नै सिद्ध भए । गणेशको महिमा विषय पुराणहरूमा चन्द्रविनायक गणेश उल्लेख गराई शक्तिशाली देवताहरूमा एक गनिएका छन् । जो मानिसले

चन्द्रविनायक गणेशको सेवा गर्छ त्यो निरोगी भई त्यसको शरीरमा खटिराको रोगले छुन पाउँदैन । मानिसको शरीरमा खटिरा आई पीप भई पाकेर सुन्निएमा चन्द्रविनायक गणेशकहाँ पूजा चढाएमा रोग निको भई पीडा कष्ट हटेर जाने गर्दछ, साथै पेट दुख्ने र भूँडीसम्बन्धी रोग निको पारी दिने देवतामा चन्द्रविनायक गणेश नै हुन् । तसर्थ चावहिलस्थित चन्द्रविनायक गणेश स्थान अद्यावधि शरीरमा खटेरा आउने र पेटसम्बन्धी रोगीहरू दिनदिनै घुइँचो लागिरहन्छ । चन्द्रविनायक गणेशको सेवा गर्ने भक्तहरू निरोगी भई चन्द्रमा जस्तो तेजिलो शरीर भई आफूले थालिएका कार्य सिद्ध भई आफूले चिताएको इच्छा प्राप्त हुन्छ र निरोगी शरीर हुन्छ भन्ने मानिसको धारणा जागेको छ । आजभोलि मङ्गलवार र शनिवारको दिनमा त त्यहाँ धेरै भक्तजनहरूको भीड लागिरहन्छ ।

ने. सं. ८००-८०४ तिर चन्द्रविनायक गणेशले राजा भूपालेन्द्र मल्लकी रानी भूवनलक्ष्मी देवीलाई सपनामा आज्ञा भएछ कि मेरो जात्रा चलाई दिनु, तिओ भलाई हुनेछ । सोही सपना बमोजिम राजा भूपालेन्द्र मल्लकी रानी भूवनलक्ष्मी देवीले पशुपतिका पूजारीद्वारा पूजा गर्ने लगाई गणेशको सुनको मोलम्बा भएको धातुको प्रतिमा बनाउन लगाएर प्रत्येक वर्षको दुइदिन चैशाख पूर्णिमा र प्रतिपदाको दिनमा जात्रा चलाउन धेरै जग्गाको गुठी राखेर जात्रा चलाउने व्यवस्था गराएकी थिइन् ।^१ (पादटिप्पणी- देवमाला वंशावली, पृष्ठ ६७) आजभोलि चन्द्रविनायक गणेशको सेवामा भक्तजनहरूले त्यहाँ पौवा, पाटी, धर्मशाला, भजन गराउन कीर्तिहरू राखेर गएको कुरा त्यहाँ छरिएका शिलापत्र, तामापत्र र घण्टाका अभिलेखबाट अवगत गर्न सकिन्छ ।

नेपाल अधिराज्यका गणेशको महिमा उपत्यकाका उपर्युक्त चार गणेश प्रसिद्ध छन् । नेपाल अधिराज्यभरमा भएका गणेशको विशेषता टोलटोलमा र जिल्ला जिल्लामा आफ्ना भक्तहरूको रक्षार्थ लागि आफ्ना जातित्व अनुसार धर्म अनुसार पूजित भएर अवस्थित

भई बसेका छन् अथवा गणेशका पूजाहरू जिल्लाको रितिरिवाज पद्धति अनुसार गरिन्छ । कहीं हिंसाबाट पूजा भए कहीं हिंसा बन्द भई अहिंसाले गणेशको पूजा हुन्छ । अस्तु ।

सन्दर्भ ग्रन्थ र पादटिप्पणीहरू

- १) वांगदेल, लेनसिंह- प्राचीन मूर्तिकलाको इतिहास, नेपाल राजकीय प्रज्ञाप्रतिष्ठान, कमलादी, काठमाडौं, २०४० साल ।
- २) भक्तपुर शिलालेख सूची- श्री ५ को सरकार, पुरातत्त्व र संस्कृति विभाग, वीर पुस्तकालय, काठमाडौं, २०२० साल ।
- ३) राजभण्डारी, हुण्डिराज- नेपालको आलोचनात्मक इतिहास, बाबू राम शर्मा, वाराणसी, २०२७ साल ।
- ४) मुनकर्मि, लीलाभक्त- मल्लकालीन नेपाल, रत्न-पुस्तक भण्डार, काठमाडौं, २०२५ साल ।
- ५) मुनकर्मि, लीलाभक्त- हजार वर्ष अगाडिदेखिको ऐतिहासिक कथा संग्रह, लीला वद्रस, नासमना, भक्तपुर, २०२२ साल ।
- ६) वाराणसी गोरखा वस्तु भण्डार- स्कण्डपुराण, हिमवत् खण्ड ।
- ७) योगी, नरहरिनाथ- देवमाला वंशावली, पीर महन्त क्षिप्रानाथ योगीराज, मृगस्थली, काठमाडौं ।
- ८) योगी, नरहरिनाथ- देवमाला वंशावली पुष्प ८८, वीर महन्त क्षिप्रानाथ, योगराज गोरख राष्ट्र, नेपाल, सिद्धचल, मृगस्थली, दोस्रो संस्करण ।

- ९) मुनंकर्मी, लीलाभक्त- नेपालको सांस्कृतिक तथा ऐतिहासिक दिग्दर्शन, भवानी केसरी मुनंकर्मी, घटखाटोल, भक्तपुर, २०४१ साल ।
- १०) ज. व. राणा, धनशम्शेर- संस्करण पद्धति, धनशम्शेर ज. व. राणा, २०२८ साल ।
- ११) ब्रज्याचार्य, धनवज्र- नेपालको मध्यकालीन कला, श्री ५५ को सरकार, सूचना विभाग ।
- १२) अनुवादक- खनाल, मुक्तिनाथ- नेपाल महात्म्य, नेपाल राजकीय प्रज्ञाप्रतिष्ठान, संस्कृति विभाग, कमलादी, काठमाडौं, २०२८ साल ।